

بررسی تطبیقی مؤلفه‌های منجی و دجال در روایات فریقین: مطالعه موردی کتاب‌های «صحیح مسلم» و «کمال الدین»^۱

فتحیه فتاحی زاده^۲ / مریم احدیان (نویسنده مسئول)^۳
تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۰۶/۱۰ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲
(DOI): 10.22034/shistu.2025.2040003.2465

چکیده

برخی از نواندیشان مسلمان با ادعای عدم ذکر روایات مهدویت در کتب صحیحین، عقیده «مهدویت» را انکار نموده و آن را برگرفته از عقاید شیعه دانسته‌اند. برای بررسی این ادعا، کتاب «صحیح مسلم» از منابع اهل سنت و کتاب «کمال‌الدین» از منابع شیعه انتخاب و روایات آخرالزمانی مربوط به دو مؤلفه «منجی» و «دجال» با روش «تحلیل محتوا» بررسی شد. بر اساس این تحلیل، مشخص گردید کتاب «کمال‌الدین» با فراوانی ۲۳۶ مضمون (۱۵ درصد مضامین) با تفصیل بیشتری به ذکر ویژگی‌های دوران حکومت منجی پرداخته است. در «صحیح مسلم» ۵۳ مضمون (۱۴ درصد مضامین) مربوط به دوران حکومت منجی بوده و بسیاری از مضامین آن مشترک با مضامین «کمال‌الدین» است. همچنین موضوع «دجال» در «صحیح مسلم» پرکاربرد بوده و ۳۳ درصد از مضامین آخرالزمانی این کتاب را به خود اختصاص داده است. اما به این موضوع در کتاب «کمال‌الدین» چندان توجهی نشده و تنها ۵ درصد مضامین را تشکیل می‌دهد. همچنین مشخص شد در روایات «صحیح مسلم» نام حضرت مهدی عجله تعالی فرجه ذکر نشده، ولی مقایسه ویژگی‌های خلیفه آخرالزمان در «صحیح مسلم» با روایات «کمال‌الدین» و سایر روایات معتبر و متواتر اهل سنت، بیانگر آن است که مقصود از این خلیفه، حضرت مهدی عجله تعالی فرجه است. بنابراین می‌توان گفت: در «صحیح مسلم» به موضوع «مهدویت» و بسیاری از جوانب آن توجه شده، اما تحت عنوان خاصی مطرح نشده است.

کلیدواژه‌ها: مهدویت، منجی، دجال، صحیح مسلم، کمال‌الدین.

۱. مقاله مستخرج از طرح پژوهشی پسادکتری با عنوان «تحلیل محتوای روایات مهدویت در کتب روایی فریقین و کتب عهدین» است. پژوهشگر طرح مریم احدیان و مجری طرح دکتر فتحیه فتاحی زاده هستند.
۲. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء علیها السلام، تهران، ایران / f_fattahizadeh@alzahra.ac.ir
۳. پژوهشگر پسادکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء علیها السلام، تهران، ایران / maryam.ahadian@yahoo.com

مقدمه

عقیده «مهدویت» یکی از مهم‌ترین عقاید اسلامی است که در مکتب فریقین روایات زیادی را به خود اختصاص داده است. تواتر این روایات نزد شیعه از مسلمات بوده و بسیاری از دانشمندان اهل سنت نیز بسیاری از این روایات را صحیح و حسن دانسته (ر.ک. ترمذی، ۱۴۲۱ق، ح ۲۲۳۰-۲۲۳۱ و ۲۲۳۳؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۸ق، ج ۵، ح ۸۴۸۵ و ۸۴۸۶ و ۸۳۷۰ و ۸۳۷۱ و ۸۴۸۰ و ۸۵۷۸؛ بغوی، بی‌تا، ج ۳، ص ۴۸۸؛ قرطبی، بی‌تا، ص ۶۱۷؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۸ق، جزء ۲۰، ص ۱۵۳؛ ابن‌تیمیه، ۱۴۰۶ق، ج ۴، ص ۲۱۱؛ تفتازانی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۳۱۲؛ کنجی شافعی، ۱۴۲۱ق، ص ۳۰؛ ابن‌قیم جوزیه، ۱۳۹۰، ص ۱۴۳؛ ابن‌کثیر دمشقی، ۱۴۰۸ق، ص ۲۶ و ۲۷؛ سیوطی، بی‌تا، ح ۹۲۴۱ و ۹۲۴۴-۹۲۴۵) و به تواتر معنوی روایات مهدویت تصریح کرده‌اند. (ر.ک. آبری سجستانی، به نقل از: ابن‌قیم الجوزیه، ۱۳۹۰، جزء ۱، ص ۱۴۲؛ برزنجی، ۱۳۷۰، ص ۸۷ و ۱۱۲؛ کتانی، ۱۳۲۸، ص ۱۴۷؛ سفارینی، ۱۳۲۴، ج ۲، ص ۸۴)

در مقابل، تعدادی از نویسندگان و روشنفکران معاصر با استناد به دلایلی همچون ذکر نشدن روایات مهدویت در کتب صحیحین (احمد امین، ۱۹۹۹، ج ۳، ص ۲۷۷) و با تأثیرپذیری از سخنان برخی از مستشرقان (گلدزیهر، ۱۹۵۹، ص ۹۳)، اصل این عقیده در اهل سنت را انکار نموده و با تضعیف روایات مهدویت (احمد امین، ۱۹۹۹) آن را برگرفته از عقاید شیعه دانسته‌اند. (احمد امین، ۱۹۹۹، ج ۳، ص ۲۴۱-۲۴۴)

در این پژوهش به منظور واکاوی ادعای عدم وجود روایات مهدویت در صحیحین و بررسی میزان مشابهت روایات اهل سنت و اهل تشیع، کتاب صحیح مسلم به‌عنوان منبع حدیثی معتبر اهل سنت و کتاب کمال الدین به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع شیعی در زمینه مهدویت انتخاب شده و روایات ذی‌ربط به دو مؤلفهٔ پرکاربرد در روایات

آخرالزمان، یعنی «منجی» و «دجال»^۱ با روش «تحلیل محتوا» بررسی و با هم مقایسه شده است.

پیشینه

در رابطه با این موضوع، پژوهش‌های تطبیقی در بررسی مهدویت در روایات شیعه و اهل سنت نگارش یافته است که از جمله آنها می‌توان به کتب الإمام المهدی عند علماء أهل السنة و الشيعة، تألیف شیخ نجم‌الدین عسکری؛ المهدی المنتظر فی دراسة مقارنة بین الفكر الشیعی و السنّی، نوشته مهدی حمد فتلاوی؛ المهدی المنتظر فی الفكر الإسلامی، اثر ثامر العمیدی؛ و بررسی تطبیقی مهدویت در روایات شیعه و اهل سنت، تألیف مهدی اکبرنژاد اشاره نمود.

تفاوت پژوهش حاضر با آثار مذکور در استفاده از روش «تحلیل محتوای مضمونی» برای بررسی روایات مهدویت است. این شیوه روشی علمی برای تفسیر متن است که نتایج به‌دست آمده از طریق آن، دارای اعتبار بالایی است و در حوزه علوم انسانی کاربرد دارد. تحلیل محتوا درحقیقت، فن پژوهش عینی، اصولی و کمی به منظور تفسیر و تحلیل محتوای (باردن، ۱۳۷۴، ص ۲۱۱) و چهار مرحله دارد که عبارت است از: قرار دادن روایات در جدول، تبدیل عناصر مرتبط در یک روایت به مضامین و مفاهیم، مقوله‌بندی مضامین و الگوسازی و ارائه نتیجه.

۱. تحلیل محتوای «صحیح مسلم» در موضوعات منجی و دجال

در این بخش ابتدا روایات ذی‌ربط در کتاب صحیح مسلم در جدول تحلیل محتوا درج و ۳۸۹ مضمون از آن برداشت شد. در مرحله بعد مضامین مرتبط با موضوعات منجی و دجال دسته‌بندی شد و مقولات نهایی استخراج گردید. برای رعایت اختصار، فقط قسمت‌هایی از جدول ذکر می‌شود:

---

۱. علت انتخاب این مؤلفه آن است که موضوع دجال از نشانه‌های قطعی ظهور در منابع اهل سنت بوده و منجی و دجال در روایات ایشان همواره همراه هم ذکر شده‌اند.

جدول (۱): مضامین مرتبط با موضوعات منجی و دجال در کتاب «صحیح مسلم»

منبع	مضامین	مفهوم	زیرمقوله	مقوله
صحیح مسلم، ج ۴، ص ۲۲۵۴	حضرت عیسی <small>علیه السلام</small> دجال را در باب لد به قتل می‌رساند.	کشته‌شدن دجال توسط عیسی <small>علیه السلام</small>	هلاکت دجال	دجال
صحیح مسلم، ج ۴، ص ۲۲۴۹	یکی از چشمان دجال کور است و بر آن پوستی غلیظ قرار دارد.	یک چشم و اعور بودن	ظاهر دجال	
صحیح مسلم، ج ۱، ص ۱۳۵	حضرت عیسی <small>علیه السلام</small> آن قدر مال به مردم می‌بخشد که همه بی‌نیاز می‌شوند و دیگر کسی مالی را قبول نمی‌کند.	بخشش اموال فراوان به مردم توسط حضرت عیسی <small>علیه السلام</small> و بی‌نیاز شدن مردم	ایجاد رفاه اقتصادی	نزول حضرت عیسی <small>علیه السلام</small>
صحیح مسلم، ج ۴، ص ۲۲۳۵	در پایان امت پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> خلیفه‌ای می‌آید که اموال بسیاری را می‌بخشد و آنها را نمی‌شمارد.	آمدن خلیفه‌ای در پایان امت پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> و بخشیدن اموال فراوان بدون حد و حصر	ظهور آخرین خلیفه پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small>	دوران حکومت منجی

در ادامه، با استفاده از نتایج به‌دست آمده از تحلیل کتاب صحیح مسلم دیدگاه اهل سنت درباره منجی و دجال بررسی می‌شود:

۱-۱. منجی در روایات «صحیح مسلم»

طبق روایات کتاب صحیح مسلم، آخرین خلیفه پیامبر صلی الله علیه و آله در پایان امت ایشان ظهور می‌کند، اموال فراوانی را بین مردم تقسیم می‌کند و آنها را نمی‌شمارد. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۳۴-۲۲۳۵) نووی در شرح صحیح مسلم مراد از این خلیفه را حضرت مهدی علیه السلام می‌داند. (نووی، بی‌تا، ج ۹، ص ۲۰۲) دین اسلام بر همه ادیان غلبه پیدا می‌کند و تأویل آیه «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَ دِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» محقق خواهد شد. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۳۱) همچنین حکومت اسلام جهانی شده، به مشرق و مغرب عالم خواهد رسید. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۱۵)

در این زمان که بعد از هلاکت دجال و یاجوج و ماجوج است، زمین به دستور الهی برکات خود را ظاهر می‌کند، تا آنجا که یک انار برای یک گروه، شیر یک شتر برای جماعتی زیاد، شیر یک گاو برای یک قبیله و شیر یک گوسفند برای یک طایفه کفایت می‌کند. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۴-۲۲۵۵) در این عصر، امنیت، صلح و آرامش حاکم است و هفت سال بر مردم می‌گذرد، در حالی که بین دو نفر هیچ‌گونه دشمنی وجود ندارد. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۹)

از جمله وقایع زمان قیام منجی در کتاب صحیح مسلم نزول حضرت عیسی علیه السلام است. بر اساس این روایات، بعد از خروج دجال (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۴ و ۲۲۵۹) زمانی که مسلمانان در منطقه شام خود را برای جنگ آماده می‌کنند، هنگام اقامه نماز، حضرت عیسی علیه السلام بر مناره سفید دمشق (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۲۱)، در حالی که دو دست او بر بال‌های فرشته قرار گرفته است و از آن مروارید می‌چکد (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۴)، نازل می‌شود و امامت نماز را انجام می‌دهد. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۲۱)

اما طبق روایات باب «نُزُولِ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ» هنگام نزول حضرت عیسی علیه السلام یک نفر از مسلمانان متولی امور مسلمانان و امیر و امام آنهاست (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۱۳۷) و بر حضرت عیسی علیه السلام برتری دارد.

برخی عارفان و علمای اهل سنت در اینکه چگونه حضرت عیسی علیه السلام که پیامبر الهی است، به یک امام اقتدا می‌کند، گفته‌اند: زیرا نبوت حضرت عیسی علیه السلام با آغاز نبوت حضرت ختمی مرتبت پایان یافته است. (ابن عربی، ۴۲۰ق، ج ۳، ص ۳۰۱)

کنجی شافعی معتقد است: بر صحت این روایت اتفاق نظر وجود دارد و بخاری و مسلم آن را ذکر کرده‌اند. (کنجی شافعی، ۱۴۲۱ق، ص ۴۸) حضرت عیسی علیه السلام بعد از نزول، در پشت سر امیر گروهی از امت پیامبر صلی الله علیه و آله که تا روز قیامت بر حق جهاد می‌کنند، نماز خواهد خواند و آن امیر امام مسلمانان در آخرالزمان است. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۱۳۷)

ابن حجر در ذیل این روایت، تأکید می‌کند که مراد از این امام، حضرت مهدی علیه السلام است. (ابن حجر عسقلانی، بی تا، ج ۱۳، ص ۲۹۴) نووی نیز در شرح صحیح مسلم همین قول را تأیید می‌کند. (نووی، بی تا، ج ۹، ص ۲۰۲)

بر اساس روایات، حضرت عیسی علیه السلام حاکمی عادل است (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۱۳۵ و ۱۳۶) و دشمنی، کینه و حسد را از بین می‌برد. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۱۳۶) کافران (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۴) و دجال به دست حضرت عیسی علیه السلام کشته می‌شوند. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۲۱ و ۲۲۵۹) او به صورت مردم دست می‌کشد و آنان را به درجات عالی بهشت مژده می‌دهد. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۵) حضرت عیسی علیه السلام اموال فراوانی به مردم می‌بخشد، آن‌چنان که دیگر نیازمندی یافت نمی‌شود (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۱۳۵) و از شدت بی‌نیازی، شتران جوان (نفیس‌ترین اموال نزد عرب) را وانهاد، به آنها توجه نمی‌شود. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۱۳۶)

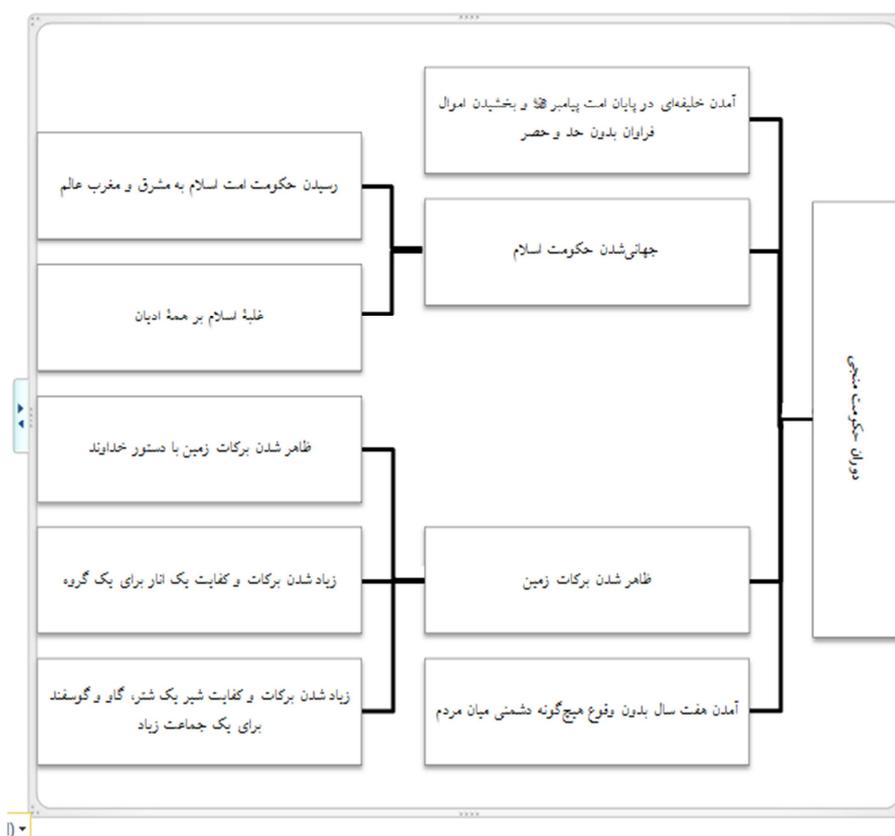
طبق روایات، حضرت عیسی علیه السلام صلیب را می‌شکند، خوک را می‌کشد و جزیه را برمی‌دارد. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۱۳۵ و ۱۳۶) بر اساس روایات، حضرت عیسی علیه السلام در «فج روحاء» (جایی بین مکه و مدینه) به تهلیل و تلبیه خواهد پرداخت (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۹۱۵) و نماز خواهد خواند. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۲۱ و ج ۱، ص ۱۳۷)

بر اساس آنچه گفته شد، از ظاهر برخی روایات صحیح مسلم این‌گونه برداشت می‌شود که منجی آخرالزمان حضرت عیسی علیه السلام است. در مقابل، روایاتی دیگر صراحت بر پیروی حضرت عیسی علیه السلام از منجی مسلمانان دارد. علمای اهل سنت در جمع این روایات، پس از تضعیف روایات دال بر منجی بودن حضرت عیسی علیه السلام معتقدند: احادیث دال بر خروج حضرت مهدی علیه السلام و اینکه ایشان از فرزندان حضرت فاطمه علیها السلام است، اسنادشان صحیح‌تر است. (ر.ک. قرطبی، بی تا، ص ۶۱۷؛ ابن‌قیم جوزیه، ۱۳۹۰، ص ۱۴۳؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۸ق، جزء ۲۰، ص ۱۵۳؛ ابن‌تیمیه، ۱۴۰۶ق، ج ۴، ص ۲۱۱؛ تفتازانی،

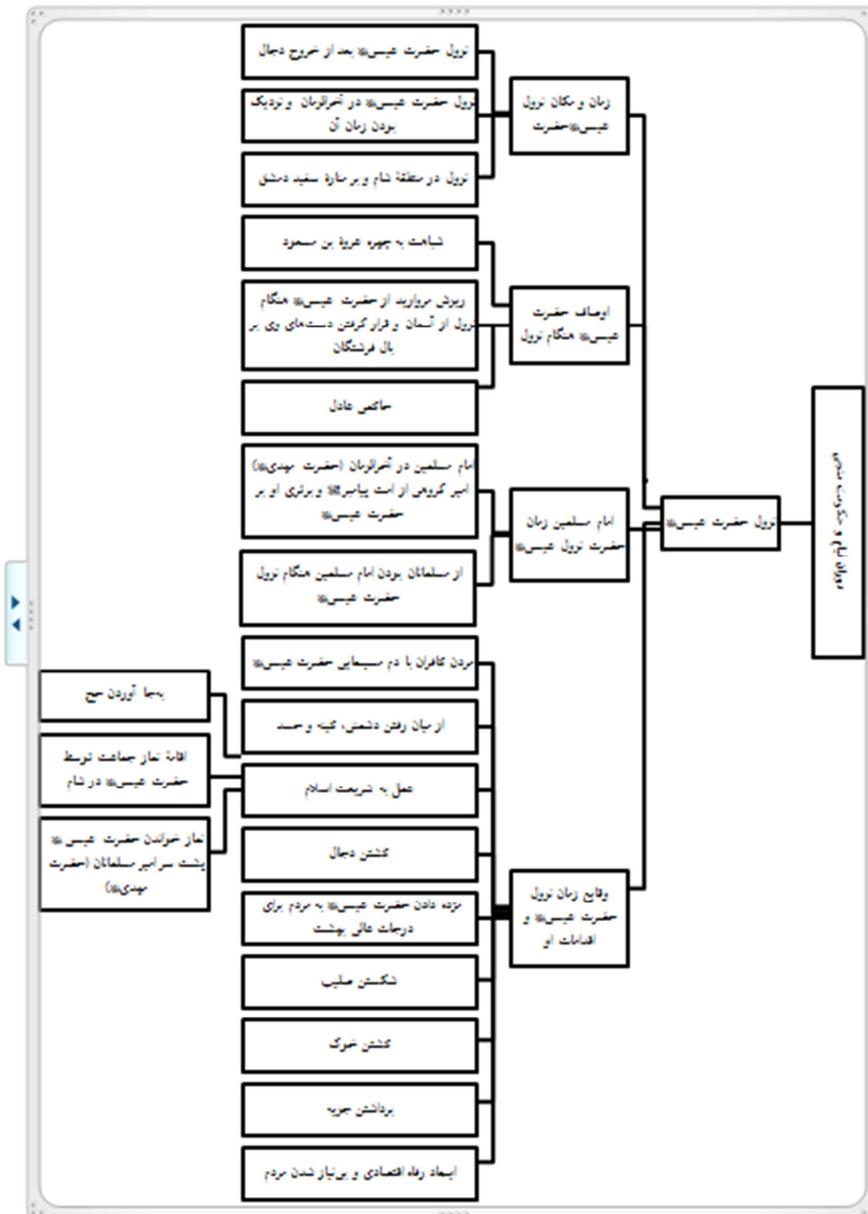
۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۳۱۲؛ کنجی شافعی، ۱۴۲۱ق، ص ۳۰؛ ابن حجر هیتمی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۴۷۶) این روایات، فراوان و متواترند. (سفارینی، ۱۳۲۴، ج ۲، ص ۸۰؛ برزنجی، ۱۳۷۰، ص ۸۷)

مضامین مرتبط با منجی و دوران قیام و حکومت او در صحیح مسلم پس از دسته‌بندی، به صورت نمودارهای ذیل رسم می‌شود:

نمودار (۱): مضامین مرتبط با منجی و دوران قیام و حکومت او در صحیح مسلم

نمودار (۲): مضامین مرتبط با منجی و دوران قیام و حکومت او در صحیح مسلم

۱-۲. دجال در روایات «صحیح مسلم»

دجال در صحیح مسلم روایات زیادی را به خود اختصاص داده است. طبق روایات، از خلقت حضرت آدم علیه السلام تا برپایی قیامت، فتنه‌ای بزرگ‌تر از دجال نیست (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۶۷) و همه پیامبران قوم خود را از خطر دجال برحذر داشته‌اند. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۴۵ و ۲۲۴۸) دجال مردی جوان (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۲)، عظیم‌الجثه و قوی‌هیکل (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۶۲)، دارای موهای زیاد (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۲)، اعور (یک چشم) (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۴۵ و ۲۲۴۸-۲۲۵۰) و عقیم است. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۴۳)

دجال قبل از خروج، ساکن دیری در یک جزیره است که جانوری به نام «جسّاسه»، تمیم داری نصرانی و همراهان او را به سمت وی راهنمایی کرد. دجال که دست‌ها و پاهایش محکم بسته شده بود، درباره درخت نخل بیسان، دریاچه طبریه، چشمه زغر و پیامبر صلی الله علیه و آله و جنگ مردم عرب با ایشان سؤال کرد. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۶۲-۲۲۶۴)

بر اساس روایات، به آتش کشیده‌شدن بیت (خانه کعبه) (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۶۰-۲۲۵۹)، بی ثمر شدن درخت نخل بیسان، خشک‌شدن دریاچه طبریه و چشمه زغر (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۶۴)، طلوع خورشید از مغرب و خروج دابه از نشانه‌های خروج دجال است (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۶۰). طبق روایات، خروج دجال از شام (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۲۱) یا به روایتی از میان شام و عراق و در امت پیامبر صلی الله علیه و آله خواهد بود. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۲) مسلمانان به دنبال وی به شام می‌روند (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۲۱) و مردم از ترس وی به کوه‌ها فرار می‌کنند. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۶۶)

دجال دروغگو (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۴۸ و ۲۲۵۷) و فریب‌کار است، خوب را بد و بد را خوب جلوه می‌دهد (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۴۹-۲۲۵۰)، ولی نمی‌تواند مؤمنان واقعی را فریب دهد و گمراه کند. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۸). همراه دجال چیزهایی است که باطن آن با ظاهر آن متفاوت است. آتش آن، آب سرد و آب آن، آتش است. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۰). کوهی از نان و گوشت و نهی از آب همراه دجال است. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۸)، ولی او در عین داشتن نیروهای زیاد، حقیر و ذلیل است. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۱)

دجال رسالت پیامبر ﷺ را انکار می‌کند و خود ادعای رسالت دارد. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۴۰ و ۲۲۴۱ و ۲۲۴۴) بر پیشانی او و میان دو چشمان وی کلمه «کافر» نوشته شده است. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۴۵ و ۲۲۴۸ و ۲۲۴۹)

طبق روایات، مردم در عصر پیامبر ﷺ شخصی به نام «ابن صائد» را دجال می‌دانستند و پیامبر ﷺ نیز آن را انکار نمی‌کردند. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۴۲-۲۲۴۳) بر اساس روایتی دجال یهودی است. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۴۲)

بعد از پیروزی مسلمانان مقابل رومیان، (فتح قسطنطنیه) (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۲۱) یا هنگامی که هفتاد هزار تن از فرزندان اسحاق سرزمینی را که نیمی از آن در دریا و نیم دیگر آن در خشکی است، فتح کنند، خبر خروج دجال می‌آید. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۳۸) دجال در حرکت خود روی زمین، در همه جا فساد برپا می‌کند (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۲) و سرعت حرکت او مانند سرعت ابری است که پشت سر آن باد باشد. او اقوام را به سوی عقاید باطل خویش دعوت می‌کند اگر نپذیرند به خشکسالی گرفتار می‌شوند و هیچ مالی نزدشان باقی نمی‌ماند و اگر بپذیرند به ابرها دستور بارش و به زمین دستور رویش می‌دهد. با دستور او دام‌ها چاق و پرشیر می‌شوند و خزانه‌های یک خرابه بیرون می‌آید. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۳)

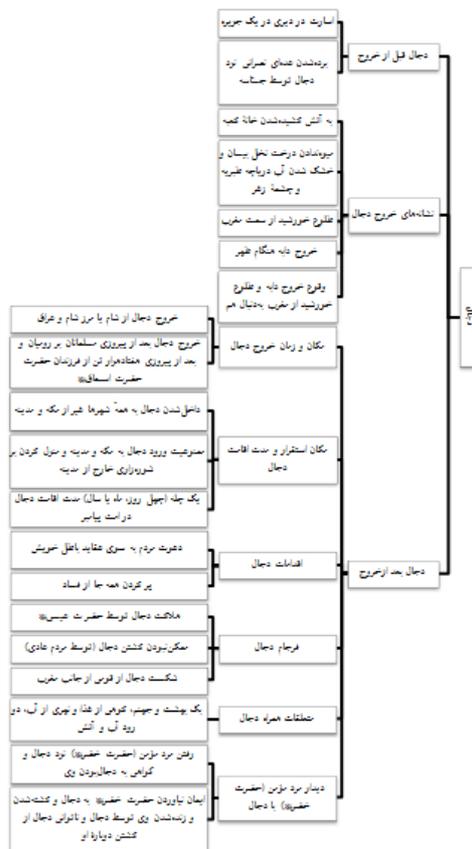
طبق روایات، دجال چهل روز در زمین می‌ماند (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۹) که سه روز اول آن متفاوت با روزهای معمولی خواهد بود. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۲) او در مدت چهل شب به همه مناطق - غیر از مکه و مدینه - داخل می‌شود. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۶۲)؛ زیرا ورود به آنجا بر وی حرام است (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۶۲ و ۲۲۴۲ و ۲۲۵۶ و ۲۲۶۲) و او در اطراف مدینه منزل می‌کند. در این هنگام شهر مدینه سه بار تکان می‌خورد و همه کافران و منافقان از آن بیرون شده، به سوی دجال می‌روند. طبق روایتی هفتاد هزار تن از یهودیان اصفهان که بر دوش آنها طیلسان (عبای سبز مخصوص بزرگان یا چادر) است، از دجال پیروی می‌کنند. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۶۶)

بر اساس روایات، دجال مردگان را زنده می‌کند. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۷) او مرد جوانی را بعد از کشتن، زنده می‌کند (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۳) و زمانی که یکی از بهترین مردمان (حضرت خضر علیه السلام) به دجال بودن وی گواهی می‌دهد دجال وی را می‌کشد، سپس زنده می‌کند، ولی دیگر نمی‌تواند بر او تسلط یابد. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۶)

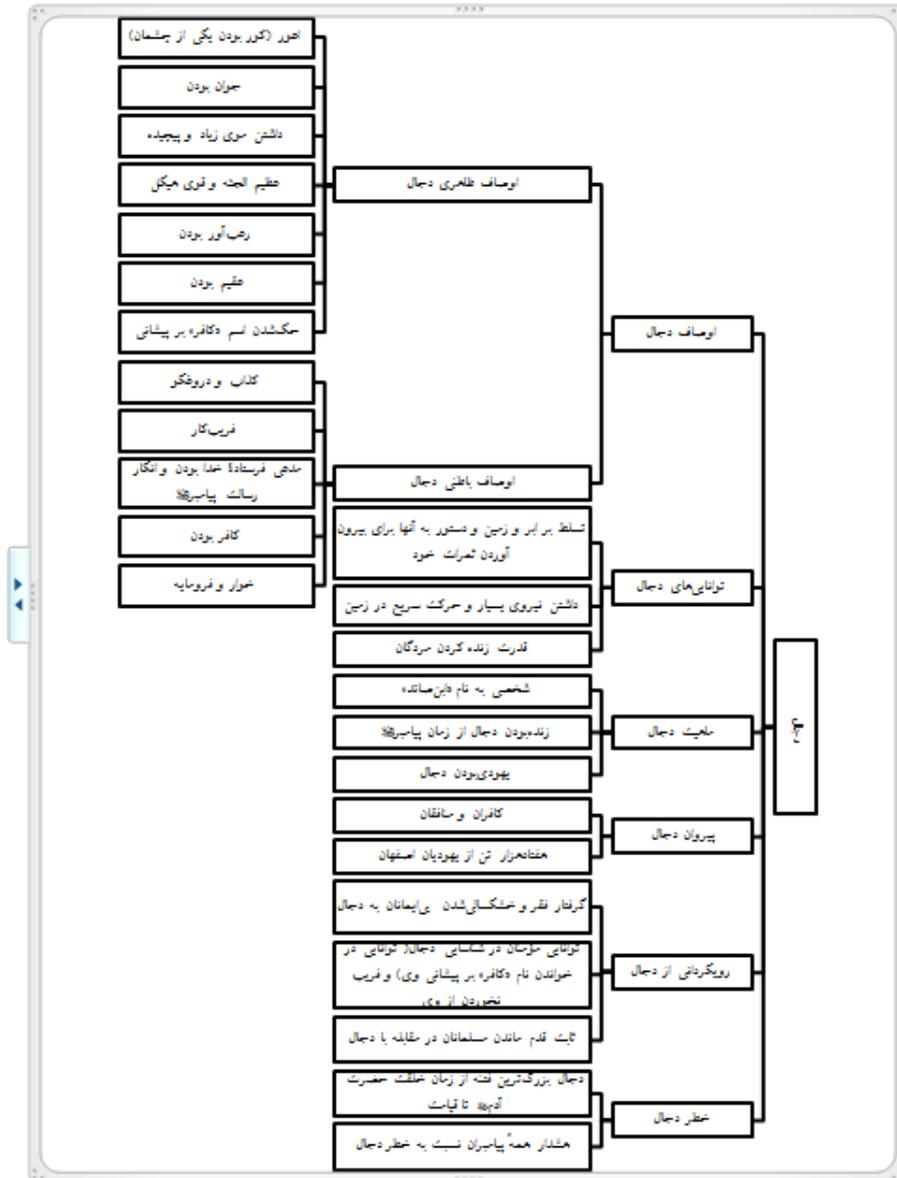
قومی از جانب مغرب منطقه جزیره العرب، فارس و روم را فتح می‌کنند و بر دجال غلبه می‌یابند. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۲۵) و حضرت عیسی علیه السلام او را در «باب لد» (محللی در نزدیکی بیت المقدس) به هلاکت می‌رساند. (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۴)

پس از دسته‌بندی مضامین مرتبط با دجال در صحیح مسلم نمودارهای ذیل رسم می‌شود:

نمودار (۳): مضامین مرتبط با دجال در «صحیح مسلم»

نمودار (۴): مضامین مرتبط با دجال در «صحیح مسلم»

۲. تحلیل محتوای «کمال الدین» در موضوع منجی و دجال

در این بخش ابتدا روایات کتاب کمال الدین در جدول تحلیل محتوا درج و ۱/۶۵۳ مضمون از آن برداشت شد. در مرحله بعد مضامین مرتبط با موضوعات منجی، دجال و حضرت عیسی علیه السلام دسته‌بندی شد و مقولات نهایی استخراج گردید. برای رعایت اختصار فقط قسمت‌هایی از جدول ذکر می‌شود:

جدول (۲): مضامین مرتبط با موضوعات منجی، دجال و حضرت عیسی علیه السلام در «کمال الدین»

منبع	مضامین	مفهوم	زیرمقوله	مقوله
کمال الدین، ج ۲، ص ۵۲۹	دجال ادعای پیامبری می‌کرد و به پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> و می‌گفت: شهادت بده که خدایی جز الله نیست و من رسول خدا هستم.	ادعای نبوت داشتن و انکار رسالت پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small>	اعتقادات دجال	دجال
کمال الدین، ج ۱، ص ۲۸۰	حکومت امام دوازدهم <small>علیه السلام</small> شرق و غرب عالم را فرامی‌گیرد.	فتح مشرق و مغرب زمین توسط امام دوازدهم <small>علیه السلام</small>	فتح تمام زمین	دوران حکومت امام دوازدهم <small>علیه السلام</small>
کمال الدین، ج ۱، ص ۲۵۹	امام دوازدهم <small>علیه السلام</small> زمین را پر از عدل و داد می‌کند؛ همان‌گونه که پر از ظلم و جور شده باشد.	پر کردن زمین از عدل بعد از پر شدن آن از ظلم و جور	برقراری عدالت	
کمال الدین، ج ۲، ص ۳۴۶	بعد از ظهور در همه جای زمین فقط خداوند پرستش می‌شود.	استقرار توحید و پرستیده شدن خداوند در همه جای زمین	استقرار توحید	

در ادامه، با استفاده از نتایج به دست آمده از تحلیل کتاب کمال الدین به بررسی دیدگاه شیعه درباره منجی و دجال پرداخته می‌شود:

۱-۲. منجی در روایات «کمال الدین»

طبق روایات کتاب کمال الدین حکومت امام دوازدهم علیه السلام شرق و غرب عالم را فرامی‌گیرد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۳، ۲۵۶، ۲۸۰، ۲۸۲، ۳۳۱، ج ۲، ص ۳۴۵ و ۳۹۴)

بر اساس روایات، ایشان بسط‌دهنده عدل (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۰۴) برپاکننده موازین عدالت (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۸) و پاک‌کننده زمین از هرگونه ستم است و در زمان ایشان هیچ‌کس به دیگری ستم نمی‌کند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۷۲ و ۵۲۸) بر اساس روایات متعدد (۳۹ روایت) امام دوازدهم علیه السلام زمین را سرشار از عدل و داد می‌نماید؛ چنان‌که پر از ظلم و جور شده باشد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۲، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۴، ۲۸۰، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۳۱۴، ۳۱۸ و ج ۲، ص ۳۳۶، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۶۱، ۳۶۹، ۳۷۳، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۹۴، ۴۰۹، ۴۲۳، ۴۲۷، ۴۳۲، ۴۴۵، ۴۵۴)

مطابق روایات، امام دوازدهم علیه السلام به سوی خداوند دعوت و همه خلق را بر توحید جمع می‌کند (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۵)، به گونه‌ای که در تمام زمین فقط خداوند پرستش می‌شود (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۴۶) و هیچ معبودی جز «الله» نباشد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۳۱) در آن زمان دین حق (اسلام) به دست امام دوازدهم علیه السلام بر همه ادیان چیره می‌شود (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۱۷، ۳۳۱، ج ۲، ص ۳۴۶)؛ همان دینی که خدا و پیامبرش از آن خشنودند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۵۲-۳۵۷) امام دوازدهم علیه السلام دین خداوند را ظاهر می‌کند (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۸)، آن را اعتلا می‌بخشد (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۴۷) و مردم را به دین پیامبر صلی الله علیه و آله دعوت می‌کند و به قرآن فرامی‌خواند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۱۱) در نتیجه، شك از سینه‌های مردم زایل می‌شود (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۵۴) و رمنندگان از دین به آشیانه‌های خود برمی‌گردند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۵۰)

امام دوازدهم علیه السلام اهل زمین را از کفر (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۱۷ و ج ۲، ص ۴۲۷، ۶۶۸) و هلاکت نجات می‌دهند و گمراهان را هدایت و کوران را بینا می‌کنند (صدوق،

۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۱) و زمین را از فساد پاک می‌نمایند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۷۳) بر اساس روایات، امام دوازدهم علیه السلام حق را با روشن‌ترین دلیل و آشکارترین نشانه به مردم معرفی (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۵۱۱) و مبانی حق را در قرارگاه خود پابرجا می‌کنند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۴۵۰) با ظهور ایشان صبح حقیقت می‌دمد (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۴۴۹) و حق منتشر (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۴۴۷) و غالب می‌شود و به اهل آن بازمی‌گردد تا غایتی که هیچ حقی از ترس خلقی مخفی نمی‌ماند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۶۴۷)

طبق بیان روایات، امام دوازدهم علیه السلام امر خدا را اعلان می‌کند (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۸) و به دستورات خدای تعالی فرمان می‌دهد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۴۹) ایشان وارث احکام پیامبر صلی الله علیه و آله است (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۳۵) و حلال خدا را حلال و حرام خدا را حرام (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۳) و حدود الهی را در میان خلق اقامه و حکم خدا را جاری می‌کنند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۶۹) در آن دوران در زمین معصیت نمی‌شود. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۴۷)

بر پایه روایات، امام دوازدهم علیه السلام وحدت و الفت را بین قلوب پراکنده (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۴۷)، صلح و آشتی را میان جماعات (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۴۹) و امنیت را در میان امت برقرار می‌سازند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۵۴)

با ظهور امام دوازدهم علیه السلام گره از کار گشوده (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۴۶) و حال عموم بندگان نیکو می‌شود. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۴۷) خداوند گرفتاری دوستان خود را بعد از سختی طولانی فرج می‌بخشد (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۳۵) و خوف از قلوب آنها می‌رود. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۵۴) امام دوازدهم علیه السلام هنگام ظهور، دست خود را بر سر بندگان می‌نهد و دل مؤمنان از برکت آن مانند پاره آهن استوار می‌گردد و خداوند توانایی چهل مرد را به ایشان می‌دهد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۵۳) بر مبنای روایات، خداوند زمین را به وسیله امام دوازدهم علیه السلام پر از دانش می‌کند (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۶۰) و خرد مردم کمال می‌یابد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۷۵)

خداوند رمنندگان و گردن‌کشان سرسخت را در مقابل امام دوازدهم علیه السلام رام می‌کند و به زانو درمی‌آورد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۵) مردم در زمان ظهور امام دوازدهم علیه السلام از ایشان اطاعت می‌کنند (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۷۳ و ۳۷۷) که این اطاعت در طول اطاعت خدا، پیامبر صلی الله علیه و آله و امام اول علیه السلام است. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۰۹ و ۴۱۱) بر اساس روایات، هنگام قیام امام دوازدهم علیه السلام زمین گنج‌های خود را برای ایشان ظاهر می‌سازد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۳۱ و ج ۲، ص ۳۶۹) خدای تعالی پستی‌ها و بلندی‌های زمین را برای آن حضرت برابر می‌کند (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۷۴) و زمین برای ایشان درنور دیده و پیچیده می‌شود. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۳۱ و ج ۲، ص ۳۷۲ و ۳۷۸)

در عصر ظهور، همه دنیا تحت سلطه احاطه امام دوازدهم علیه السلام است و دنیا نزد ایشان به منزله کف دست او می‌شود و کوچک‌ترین چیز را به راحتی مشاهده می‌کنند. خداوند امام دوازدهم علیه السلام را به وسایل عالم مسلط (تمام اسباب و وسایل عالم را برای او نرم و آسان می‌کند که بتواند بر آنها سیطره داشته باشد) و بادها را برای ایشان مسخر (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۵) و هر کار دشواری را برای ایشان هموار می‌کند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۶۹ و ۳۷۸) عصا (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۷۴، ۳۷۷) و سنگ حضرت موسی علیه السلام و کارکردهای آنها نزد امام دوازدهم علیه السلام است. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۷۱) نیروی امام دوازدهم علیه السلام تا حدی است که اگر دست خود را به سمت بزرگ‌ترین درخت روی زمین دراز کنند آن را از جا درمی‌آورند و اگر بین کوه‌ها فریاد برآورند صخره‌های آن فرومی‌پاشد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۷۷)

در زمان ظهور امام دوازدهم علیه السلام همه ویرانه‌ها آباد (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۳۱) و جهان به وجود ایشان خرم می‌شود (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۴۹) و شاخه‌های عزت به جنبش درمی‌آیند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۵۰)

بر اساس روایات، امر ظهور محقق نشود تا آنکه مردم آزمایش و (مؤمن و منافق) از یکدیگر متمایز شوند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۴۶) ظهور امام دوازدهم علیه السلام بعد از پر شدن زمین از ستم، بعد از قساوت دل‌ها (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۱۶)، پس از ناامیدی

(صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۴۶) و پس از آنکه یادش از بین برود و بیشتر معتقدان به امامت ایشان مرتد شوند، واقع خواهد شد. وقتی یاران امام دوازدهم علیه السلام (ده هزار مرد) گرد ایشان جمع شوند خدای تعالی امرش را ظاهر می‌سازد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۷۸)

طبق روایات، امام دوازدهم علیه السلام بعد از غیبت، مانند شهاب نورانی در شبی ظلمانی پدیدار می‌گردند (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۸۶ و ۲۸۷ و ج ۲، ص ۳۴۲) و زمین به نور ایشان روشن می‌شود (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۶۰ و ۲۸۰) و بت‌ها در آتش می‌سوزند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۳ و ۳۳۱ و ج ۲، ص ۳۷۸)

هنگام ظهور امام دوازدهم علیه السلام ابرهای پیروزی سیل‌آسا بر ایشان می‌بارد و دوستان پیروزی می‌یابند (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۵۰) و هر مؤمنی گرچه در گور باشد شاد می‌شود؛ ولی برای کافران و مشرکان ناخوش می‌آید. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۵۳)

مطابق روایات، امام دوازدهم علیه السلام از شهر مکه ظهور می‌کنند (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۸۶ و ۲۶۹ و ج ۲، ص ۵۲۸ و ۶۷۱)، سپس در نجف مستقر می‌شوند (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۷۱ و ۶۷۲) و پرچم پیامبر صلی الله علیه و آله را در آنجا برمی‌افرازند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۷۲ و ۴۱۰)

هنگام خواندن وصیت پیامبر صلی الله علیه و آله بر منبر کوفه، مردم وحشت‌زده فرار و در زمین گردش می‌کنند و مذهب حقی نمی‌یابند و به سوی او بازمی‌گردند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۷۳)

بر اساس روایات، خداوند امام دوازدهم علیه السلام را با فرشتگان (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۸، ۲۵۵)، رعبی که در دل دشمن می‌افکند (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۲۸ و ۳۳۱ و ج ۲، ص ۳۹۴) و شمشیر یاری می‌کند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۲۸)

چهارهزار فرشته نشان‌دار (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۷۲)، ۱۳۰۱۳ فرشته همراه انبیای گذشته، ۳۱۳ فرشته جنگ بدر و فرشتگان حاضر هنگام تولد امام دوازدهم علیه السلام در رکاب ایشان هستند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۳۱)

قیام امام دوازدهم علیه السلام با شمشیر خواهد بود (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۵۳ و ۴۸۰) و شمشیرش را هشت ماه روی دوش خود می‌نهد (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۱۸) و پیوسته دشمنان خدا را می‌کشد تا جایی که خدای تعالی خشنود گردد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۲۹)

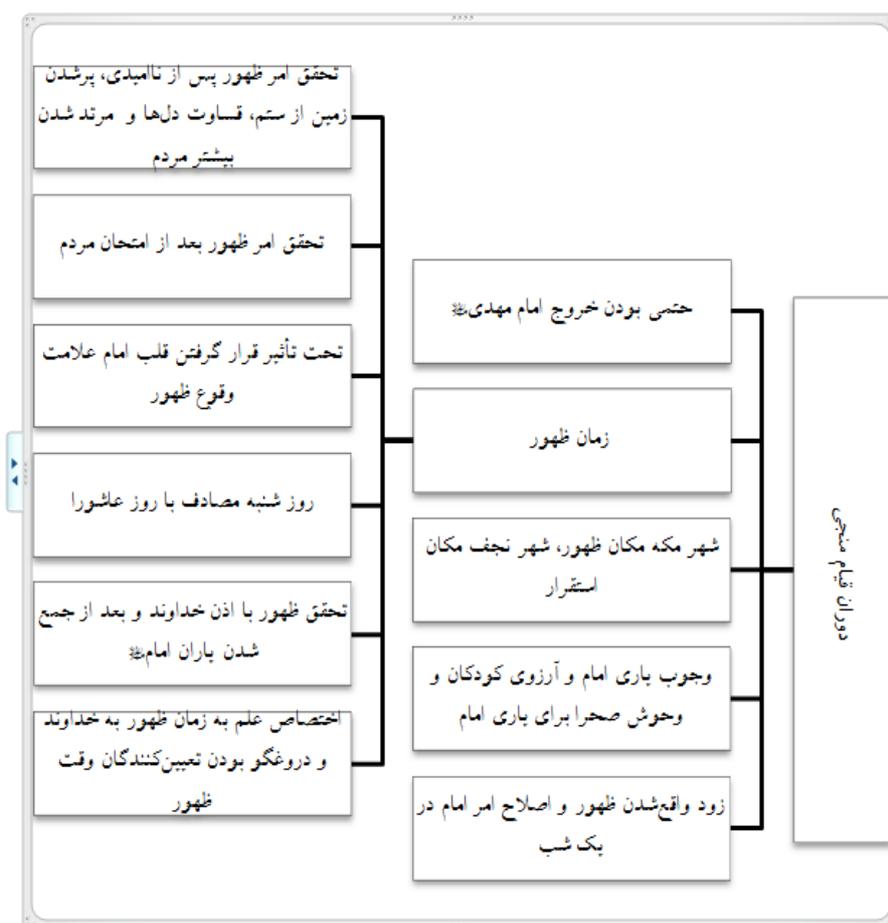
بر اساس روایات، خداوند امام دوازدهم علیه السلام را برای برچیدن اساس باطل (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۴۷) و نابود کردن پادشاهی امیران ستمگر آماده کرده است. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۵۳) هنگام ظهور امام دوازدهم علیه السلام باطل از میان می‌رود و پشت طغیان در هم شکسته می‌شود. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۴۹)

خداوند توسط امام دوازدهم علیه السلام از دشمنان خود انتقام خواهد گرفت (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۳ و ج ۲، ص ۳۸۵) و زمین را از وجود آنها پاک (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۵ و ۲۶۹ و ج ۲، ص ۳۶۱) و هر جبار و سرکش را نابود می‌کند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۶۹) بعد از ظهور امام دوازدهم علیه السلام، روی زمین جبار ستمگر، منکر ناسپاس و دشمن کینه‌توز و معاند بدخواه باقی نمی‌ماند (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۵۰) و هر شیطان متمرّدی به دست حضرت نابود می‌شود. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۶۹) دشمنان به خنق دچار می‌گردند (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۵۰) و ظالمان در خانه‌های خود کشته می‌شوند و امر پروردگار شب و روز آنها را فرامی‌گیرد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۶۶) حتی سنگ‌ها نیز مخفیگاه کافران و مشرکان را به مؤمنان خبر می‌دهند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۷۰) امام دوازدهم علیه السلام خونخواه جدشان امام حسین علیه السلام هستند و از قاتلان ایشان انتقام خواهند گرفت. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۱۸ و ج ۲، ص ۳۶۱)

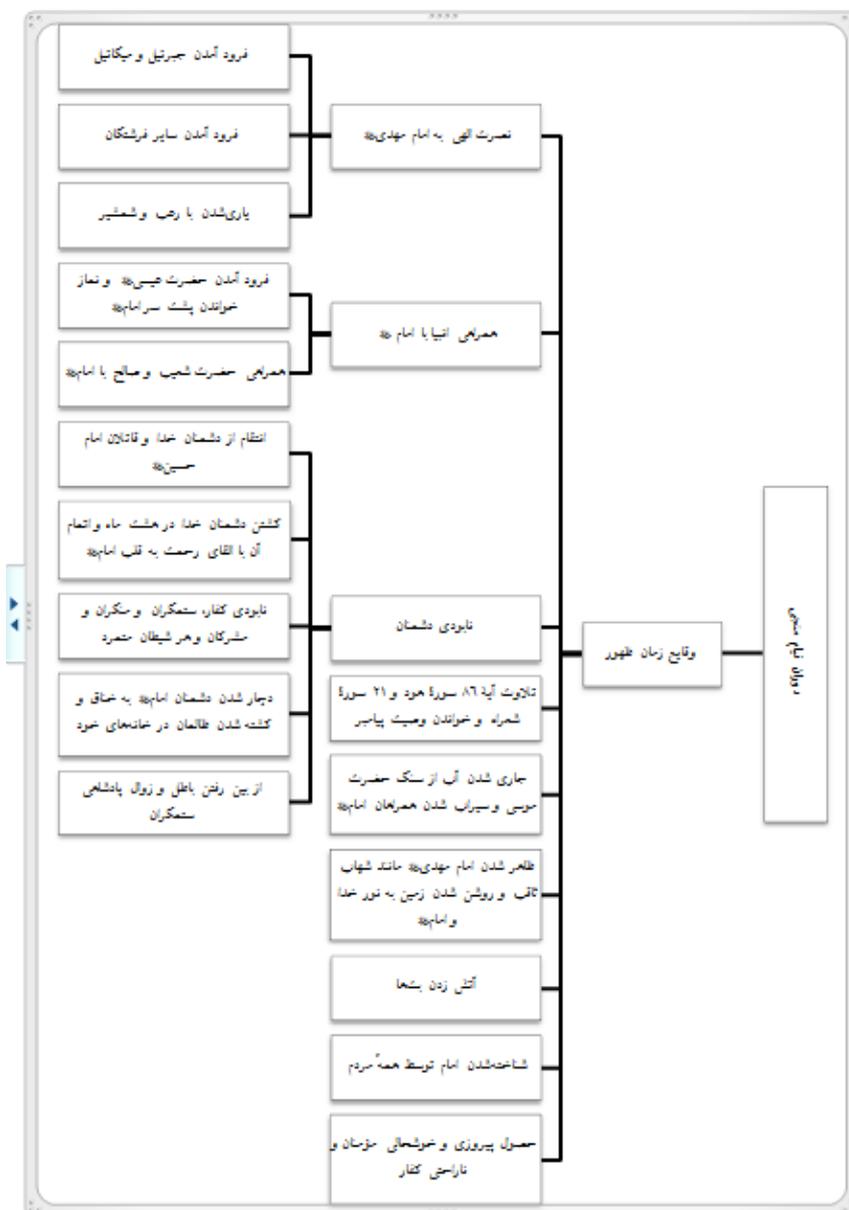
بر اساس روایات متعدد، هنگام ظهور، عیسی بن مریم علیه السلام فرود می‌آید و پشت سر امام دوازدهم علیه السلام نماز می‌خواند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۱، ۲۸۰، ۲۸۴، ۳۱۶، ۳۳۱ و ج ۲، ص ۳۴۶، ۵۲۸)

پس از دسته‌بندی مضامین مرتبط با منجی و دوران قیام و حکومت او در کمال الدین، نمودارهای زیر رسم می‌شود:

نمودار (۵): دوران قیام و حکومت منجی در «کمال الدین»

نمودار (۶): دوران قیام منجی در «کمال الدین»

نمودار (۷): دوران قیام منجی در «کمال الدین»

۲-۲. دجال در روایات «کمال الدین»

طبق روایات کمال الدین، خداوند هیچ پیامبری را به رسالت مبعوث نکرد، جز آنکه قوم او را از دجال ترسانید. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۹) طبق یک روایت، از جمله نشانه‌های ظهور دجال، انحرافات عقیدتی، حکومتی، اقتصادی، قضایی، اجتماعی، اخلاقی (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۵، ۵۲۶) و بنا شدن ساختمان‌های استوار است. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۶)

بر اساس روایات، دجال زمان پیامبر ﷺ زنده بوده است. پیامبر ﷺ سه روز بعد از نماز صبح با تعدادی از اصحاب به خانه دجال رفتند که او بار اول در قطفه^۱، بار دوم در بالای درخت خرما و بار سوم در میان گوسفندان بود، در حالی که عقل خود را از دست داده بود و جامه‌اش را آلوده می‌کرد. دجال ادعای رسالت می‌کرد و منکر رسالت پیامبر ﷺ بود. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۸، ۵۲۹)

نزدیک زمان ظهور امام دوازدهم ﷺ، دجال از مشرق و سیستان (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۲) و به روایتی از اصفهان و قریه یهودیه (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۶) و در قحطی شدیدی خروج می‌کند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۷)

نام دجال «صائد بن صائد» است. او دروغ‌گوست و نیک‌بخت کسی است که او را تکذیب نماید. میان دو چشم دجال نوشته شده است: «کافر». چشم راست او ممسوح و چشم دیگر او با خون درآمیخته است و بر پیشانی او می‌درخشد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۶) بیشتر پیروان دجال زنازادگان، یهود، زنان، اعراب و صاحبان پوستین‌های سبز هستند. دجال با صدای بلندی که در شرق و غرب عالم شنیده می‌شود دوستان خود را به نزد خویش فرامی‌خواند و خود را پروردگار اعلا معرفی می‌کند. بدبخت کسی است که وی را تصدیق نماید. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۷)

طبق روایتی، دجال در دریاها فرومی‌رود و آفتاب با او حرکت می‌کند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۶) در مقابل دجال کوهی از دود و پشت سرش کوه سفیدی است که طعام به نظر می‌رسد. دجال همراه بهشت و دوزخ و کوهی از نان و نهی از آب و سوار بر

۱. جامه‌ای پشمین و بدون آستر.

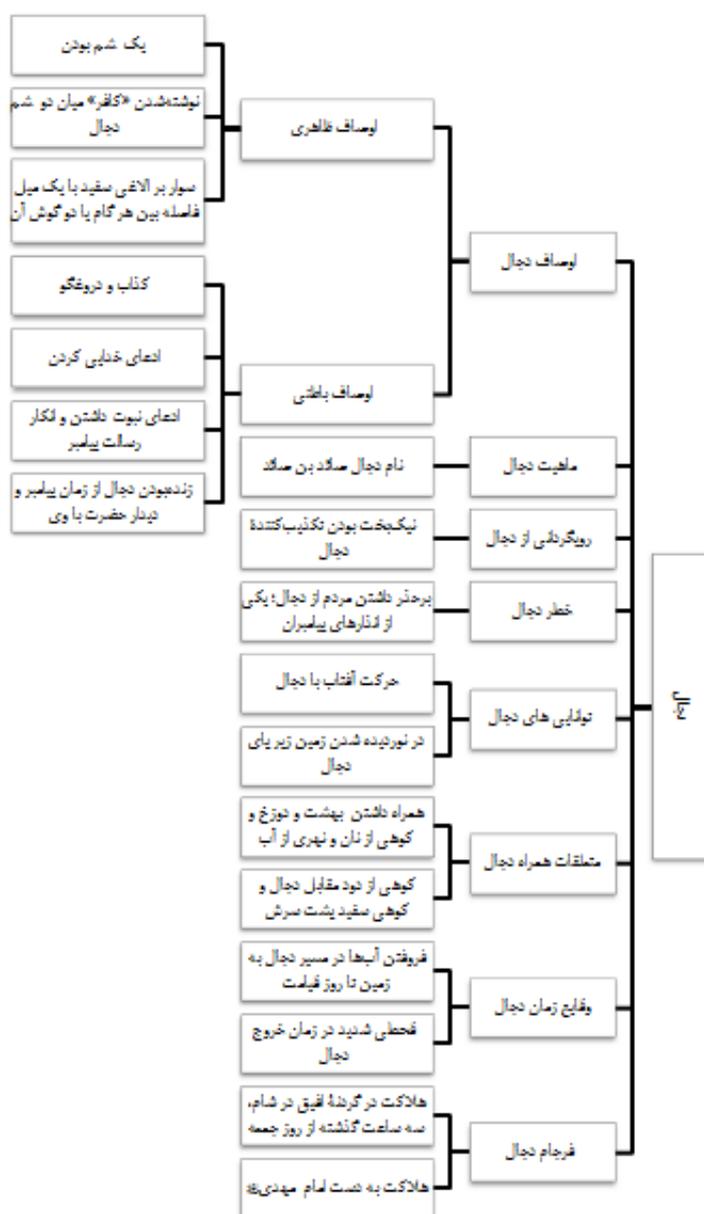
الاعی که فاصله هر گام یا دو گوش او یک میل است، خروج می‌کند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۷) زمین منزل به منزل در زیر پای او درنوردیده می‌شود، به همه کرانه‌های زمین، به جز مکه و مدینه وارد می‌شود. بر اساس روایات، امام دوازدهم علیه السلام دجال را خواهد کشت. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۷، ۳۳۶)

پس از دسته‌بندی مضامین مرتبط با دجال در کمال‌الدین نمودارهای زیر رسم می‌شود:

نمودار (۸): مضامین مرتبط با دجال در «کمال الدین»

نمودار (۹): مضامین مرتبط با دجال در «کمال الدین»

۳. مقایسه موضوعات منجی و دجال در «صحیح مسلم» و «کمال الدین»

در روایات کتاب صحیح مسلم مضامین مربوط به دوران حکومت منجی و نزول حضرت عیسی علیه السلام در مجموع، شامل ۵۳ مضمون است که تقریباً ۱۴ درصد مضامین آخرالزمانی کتاب صحیح مسلم را تشکیل می‌دهد. موضوع دجال نیز روایات زیادی را به خود اختصاص داده است که تقریباً ۳۳ درصد مضامین آخرالزمانی این کتاب را شامل می‌شود.

در روایات کتاب کمال الدین ۲۲۱ مضمون درباره دوران ظهور، قیام و حکومت امام دوازدهم علیه السلام است. همچنین هشت مضمون درباره همراهی حضرت عیسی علیه السلام با ایشان بود که در مجموع، قریب چهارده درصد مضامین این کتاب را تشکیل می‌دهد. همچنین روایات مربوط به دجال نسبت به صحیح مسلم کمتر بود و قریب پنج درصد از مضامین این کتاب را تشکیل می‌دهد. در جدول ذیل فراوانی مضامین مشخص شده است:

جدول (۳): فراوانی روایات دجال در «صحیح مسلم» نسبت به «کمال الدین»

دوران حکومت منجی			
تعداد مضامین	صحیح مسلم	تعداد مضامین	کمال الدین
۳	آمدن خلیفه‌ای در پایان امت پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> و بخشیدن اموال فراوان بی‌حد و حصر (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۳۵)	۴۷	برقراری عدالت (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۲، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۴، ۲۸۰، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۳۰۴، ۳۱۴، ۳۱۸ و ج ۲، ص ۳۳۶، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۱، ۳۶۹، ۳۶۹، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۹۴، ۴۰۹، ۴۲۳، ۴۲۷، ۴۳۲، ۴۴۵، ۴۵۴، ۵۲۸)
۲	جهانی شدن حکومت اسلام (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۱۵، ۲۲۳۱)	۳۱	از بین رفتن کفر و استقرار دین الهی (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۱، ۲۵۳، ۲۵۵، ۲۵۸، ۲۶۹، ۳۱۷، ۳۳۱ و ج ۲، ص ۳۳۵، ۳۴۶، ۳۴۹، ۳۵۷، ۳۷۳، ۴۱۱، ۴۴۷، ۴۵۰، ۶۴۷، ۶۶۸)

۳	ظاهر شدن برکات زمین (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۵)	۱۹	برقراری رفاه، عزت، امنیت، وحدت، آبادانی و تکامل عقل (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۶۰ و ج ۲، ص ۳۳۵، ۳۵۷، ۴۴۶، ۴۴۹، ۶۴۷، ۶۵۳، ۶۷۵)
		۷	غلبه حق و برپایی مبانی آن در عالم (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۸ و ج ۲، ص ۴۴۹، ۴۵۰، ۶۶۷، ۵۱۱)
۱	آمدن هفت سال بر مردم بدون هیچ‌گونه دشمنی میان آنها (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۹)	۷	استقرار حکومت امام بر تمام زمین (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۸۰، ۳۳۱ و ج ۲، ص ۳۴۶، ۳۹۴، ۴۱۸، ۵۲۸)
		۲۳	قدرت امام <small>علیه السلام</small> در دوران حکومت (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۳۱، ۲۵۵ و ج ۲، ص ۳۶۹، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۷، ۳۷۸، ۴۰۹، ۴۱۱، ۴۵۰، ۶۷۴)
		۲۱	وقایع زمان ظهور (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۶۰، ۲۸۰، ۲۸۶، ۲۸۷، ۳۲۵ و ج ۲، ص ۳۴۲، ۳۷۲، ۴۸۰، ۶۵۳، ۶۷۰)
		۲۰	نابودی دشمنان (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۵، ۲۶۹، ۳۱۸، ۳۲۹ و ج ۲، ص ۳۱۸، ۳۵۳، ۳۶۱، ۳۶۹، ۴۴۷، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۶۶، ۶۷۰)
		۱۶	نصرت الهی به امام <small>علیه السلام</small> (یاری شدن با ملانکه و رعب) (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۵، ۲۵۸، ۳۲۸، ۳۳۱ و ج ۲، ص ۳۹۴، ۴۳۱، ۶۷۲)
		۹	حتمی بودن خروج امام <small>علیه السلام</small> (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۸۰، ۳۱۸ و ج ۲، ص ۳۳۶، ۳۴۲، ۳۴۶، ۳۷۳، ۳۷۷، ۴۰۹، ۶۵۲)
		۱۷	زمان ظهور (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۴۶، ۳۷۳، ۳۷۸، ۴۱۰، ۴۸۳، ۴۸۴، ۵۱۶)
		۴	مکان ظهور و مکان حکومت (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۶۹، ۲۸۶ و ج ۲، ص ۵۲۸، ۶۷۱، ۶۷۲)
۹	مجموع مضامین	۲۲۱	مجموع مضامین

جدول (۴): فراوانی موضوع نزول حضرت عیسی علیه السلام در «کمال الدین» نسبت به «صحیح مسلم»

نزول حضرت عیسی <small>علیه السلام</small>			
تعداد مضامین	صحیح مسلم	تعداد مضامین	کمال الدین
۱۱	زمان و مکان نزول حضرت عیسی <small>علیه السلام</small> (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷ و ج ۴، ص ۲۲۲۱، ۲۲۵۴، ۲۲۵۹)	۸	همراهی حضرت عیسی <small>علیه السلام</small> با امام دوازدهم <small>علیه السلام</small> و اقتدا به ایشان (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۱، ۲۸۰، ۲۸۴، ۳۱۶، ۳۳۱ و ج ۲، ص ۳۴۶، ۵۲۸)
۴	اوصاف حضرت عیسی <small>علیه السلام</small> هنگام نزول (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۱۳۵، ۱۳۶)		
۵	امام مسلمانان زمان نزول حضرت عیسی <small>علیه السلام</small> (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۱۳۶، ۱۳۷)		
۲۴	وقایع زمان نزول حضرت عیسی <small>علیه السلام</small> و اقدامات ایشان (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷ و ج ۲، ص ۹۱۵ و ج ۴، ص ۲۲۲۱، ۲۲۵۴، ۲۲۵۹)		
۴۴	مجموع مضامین	۸	مجموع مضامین

جدول (۵): فراوانی موضوع دجال در «کمال الدین» نسبت به «صحیح مسلم»

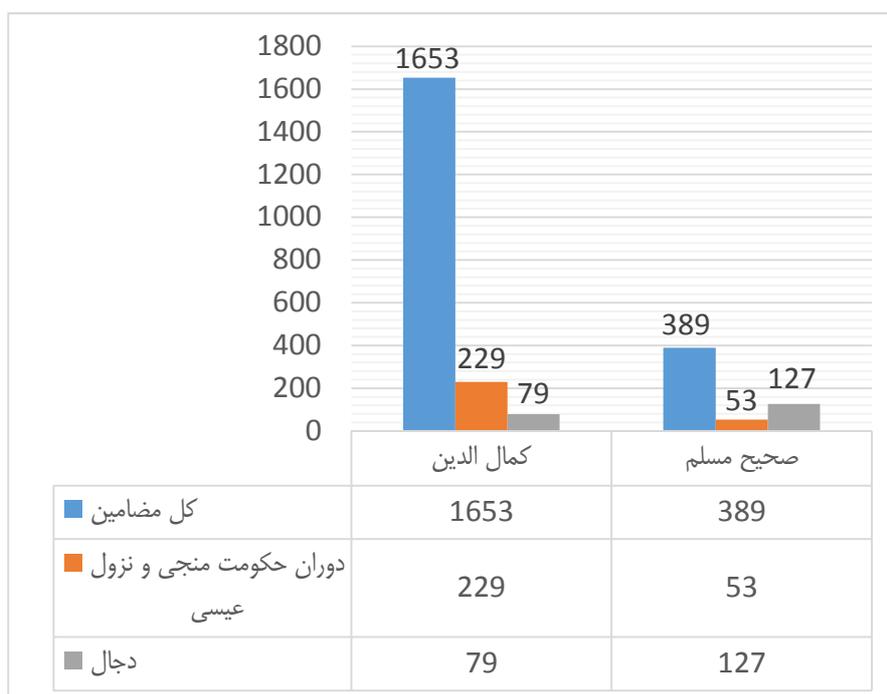
دجال			
تعداد مضامین	صحیح مسلم	تعداد مضامین	کمال الدین
۵	علائم نزدیک شدن زمان خروج دجال (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۶۰، ۲۲۶۳)	۴۰	علائم نزدیک شدن زمان خروج دجال (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸)
۴	دجال قبل از خروج (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۶۲)		
۶	مکان و زمان خروج دجال (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۲۱، ۲۲۵۲)	۳	مکان و زمان خروج دجال (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۵۲؛ ج ۲، ص ۵۲۶، ۵۲۸)

۴۴	اوصاف دجال (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۳۹، ۲۲۴۰، ۲۲۴۱، ۲۲۴۲، ۲۲۴۳، ۲۲۴۴، ۲۲۴۵، ۲۲۴۷، ۲۲۴۸، ۲۲۵۰، ۲۲۴۹، ۲۲۴۸، ۲۲۵۲، ۲۲۵۷، ۲۲۶۲، ۲۲۶۶)	۱۴	اوصاف دجال (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۸، ۵۲۹)
۶	ماهیت دجال (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۴۲، ۲۲۴۳، ۲۲۴۶)	۴	ماهیت دجال (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۸، ۵۲۹)
۹	خطر دجال (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۴۵، ۲۲۴۸، ۲۲۵۰، ۲۲۶۷)	۱	خطر دجال (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۹)
		۲	وقایع زمان دجال (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۸)
۱۱	متعلقات همراه دجال (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۴۹، ۲۲۵۰، ۲۲۵۸)	۲	متعلقات همراه دجال (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۸، ۵۲۹)
۱۳	مکان استقرار و مدت اقامت دجال (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۴۲، ۲۲۴۳، ۲۲۵۶، ۲۲۶۲، ۲۲۶۶)	۲	مکان استقرار دجال (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۵۲۸، ۵۲۹)
۶	دیدار مرد مؤمن (حضرت خضر <small>علیه السلام</small>) با دجال (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۶، ۲۲۵۷)		
۵	رویگردانی از دجال (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۳، ۲۲۵۸)	۱	رویگردانی از دجال (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۸)
۷	فرجام دجال (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۴۰)	۳	فرجام دجال (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۸)
۲	اقدامات دجال (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۲، ۲۲۳۸، ۲۲۵۳)		
۷	توانایی‌های دجال (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۵۱، ۲۲۵۳، ۲۲۵۶، ۲۲۵۷)	۲	توانایی‌های دجال (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۸، ۵۲۹)
۲	پیروان دجال (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۶۶)	۵	پیروان دجال (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۹)
۱۲۷	مجموع مضامین	۷۹	مجموع مضامین

نمودار ذیل فراوانی مضامین موضوعات «منجی» و «دجال» در دو کتاب صحیح مسلم و کمال الدین را نشان می‌دهد:

نمودار (۱۰):

فراوانی مضامین موضوعات «منجی» و «دجال» در دو کتاب «صحیح مسلم» و «کمال‌الدین»

نتیجه‌گیری

با تحلیل مضامین روایات آخرالزمان در دو کتاب صحیح مسلم و کمال الدین نتایج ذیل حاصل شد:

با بررسی کامل روایات صحیح مسلم درباره آخرالزمان مشخص شد در روایات این کتاب با صراحت نام حضرت مهدی عج ذکر نشده است، اما برخی روایات این کتاب محوریت آخرالزمان را با حضرت عیسی ع می‌دانند و برخی دیگر امیر و امام مسلمانان را فردی از مسلمانان معرفی کرده است که حضرت عیسی ع به او اقتدا می‌کند.

علمای اهل سنت هم در شروح خود بر صحیح مسلم با توجه به روایات متواتر موجود در سایر کتب صحاح سته، منظور از خلیفه و امام آخرالزمان را که مال زیاد پخش می‌کند و حضرت عیسی علیه السلام پشت سر ایشان نماز می‌خواند، مهدی موعود علیه السلام دانسته و در جمع این روایات معتقدند: احادیث دال بر منجی بودن حضرت مهدی علیه السلام و اینکه او از فرزندان حضرت فاطمه علیها السلام است، اسنادشان صحیح‌تر است.

بنابراین با جمع این دو دسته روایات و مقایسه با روایات کمال الدین می‌توان نتیجه گرفت محوریت در آخرالزمان با حضرت مهدی علیه السلام است و حضرت عیسی علیه السلام در آن زمان چندین منصب خواهد داشت که این مناصب را حضرت مهدی علیه السلام به ایشان واگذار می‌کنند.

از آنچه گفته شد، می‌توان نتیجه گرفت ادعای احمد امین و همفکران وی در نبود روایات مهدویت در کتب صحیحین قابل پذیرش نیست.

مضامین دوران قیام و حکومت منجی در کمال الدین ۲۵ برابر صحیح مسلم است، ولی با جمع این مضامین و مضامین نزول حضرت عیسی علیه السلام که در صحیح مسلم تقریباً ۶ برابر کمال الدین است، می‌توان گفت: مضامین مربوط به دوران حکومت منجی در کمال الدین ۴ برابر مضامین صحیح مسلم است و در هر دو کتاب ۱۴ درصد کل مضامین را تشکیل می‌دهند. این تعداد مضامین بیانگر آن است که کمال الدین نسبت به صحیح مسلم جزئیات بیشتری از دوران قیام و حکومت منجی را ذکر کرده و تصویر مشخص‌تری از آن دوران را ترسیم نموده است.

برای نمونه در این کتاب بیشترین مضامین در موضوع مذکور مربوط به مقوله‌های «برقراری عدالت» و «از بین رفتن کفر و استقرار دین الهی» است که به ترتیب ۴۷ و ۳۱ مضمون را به خود اختصاص داده‌اند. مشابه این مضامین به صورت محدودتر در صحیح مسلم نیز ذکر شده است؛ از جمله اینکه در مجموع ۶ مضمون به قضاوت عادلانه منجی، بخشش اموال فراوان بین مردم و جهانی شدن حکومت اسلامی اشاره کرده است.

مضامین دجال در صحیح مسلم تقریباً دو برابر کمال الدین است و در صحیح مسلم ۳۳ درصد مضامین آخرالزمانی و در کمال الدین ۵ درصد کل مضامین را تشکیل می‌دهد. این تعداد مضمون بیانگر آن است که موضوع دجال در صحیح مسلم بسیار پرکاربرد و در کمال الدین کم‌تکرار است. در مجموع، در کمال الدین تنها دو روایت به ذکر برخی ویژگی‌های دجال و علایم نزدیک‌شدن زمان خروج او با استناد به منابع اهل سنت پرداخته و سه روایت فقط به ذکر ظهور وی قبل از قیام منجی اشاره کرده است.

به بیان دیگر، در کمال الدین بیشترین مضامین موضوع دجال به علایم نزدیک‌شدن زمان خروج دجال مربوط می‌شود (نصف مضامین)؛ ولی در صحیح مسلم بیشترین مضامین به توصیف ویژگی‌های دجال، اقدامات و وقایع دوران وی مربوط می‌شود (بیش از سه‌چهارم مضامین). بنابراین می‌توان گفت: موضوع دجال در کتب شیعه چندان مد نظر نبوده و چه بسا از کتب اهل سنت به کتب شیعه راه یافته است.

منابع

۱. ابن تیمیة، احمد (۱۴۰۶ق). منهاج السنة النبویة. بی‌جا، بی‌نا.
  ۲. ابن حجر هیتمی، احمد بن محمد (۱۴۱۷ق). الصواعق المحرقة. بیروت: مؤسسة الرسالة.
  ۳. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (بی‌تا). فتح الباری بشرح الصحیح البخاری. بیروت: دارالمعرفة.
  ۴. ابن عربی، محیی‌الدین (۱۴۲۰ق). فتوحات المکیة. بیروت: دارالکتب العلمیة.
  ۵. ابن قیم جوزیه، شمس‌الدین (۱۳۹۰ق). المنار المنیف فی الصحیح و الضعیف. حلب: مکتب المطبوعات الاسلامیة.
  ۶. ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۸ق). النهایة فی الفتن و الملاحم. بیروت: دارالکتب.
  ۷. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۸ق). لسان العرب. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
  ۸. اکبرنژاد، مهدی (۱۳۸۸). بررسی تطبیقی مهدویت در روایات شیعه و اهل سنت. قم: بوستان کتاب.
  ۹. امین، احمد (۱۹۹۹). ضحی الاسلام. قاهره: مکتبة الاسره.
  ۱۰. باردن، لورنس (۱۳۷۴). تحلیل محتوا. ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
  ۱۱. برزنجی، محمد (۱۳۷۰ق). الاشاعة لاشراط الساعه. قاهره: مطبعة مشهدی الحسینی.
  ۱۲. بغوی، حسین بن مسعود شافعی (بی‌تا). مصابیح السنه. قاهره: محمدعلی صبیح
  ۱۳. ترمذی، محمد بن عیسی (۱۴۲۱ق). الجامع الصحیح. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
  ۱۴. تفتازانی، اسعد (۱۴۰۹ق). شرح المقاصد. قم: منشورات الرضی.
  ۱۵. سفارینی، شمس‌الدین (۱۳۲۴ق). لوائح الانوار البهیة و سواطع الاسرار الاثریة لشرح الدررة المضیة فی عقد الفرقة المرضیة، قاهره: بی‌نا.
  ۱۶. سیوطی، جلال‌الدین (بی‌تا). الجامع الصغیر. بیروت: دارالکتب.
  ۱۷. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (۱۴۱۸ق). المستدرک علی الصحیحین. بیروت: دارالمعرفة.
  ۱۸. صدوق، محمد بن علی (۱۳۹۵ق). کمال‌الدین و تمام النعمه. تهران: اسلامیه.
  ۱۹. عسکری، نجم‌الدین (بی‌تا). المهدی الموعود المنتظر عند علماء أهل السنة و الإمامیه. بی‌جا: بی‌نا.
  ۲۰. قرطبی، محمد بن احمد (بی‌تا). التذکره فی احوال الموتی و امور الآخرة. بیروت: دارالقلم للتراث.
  ۲۱. کتانی، محمد بن جعفر (۱۳۲۸ق). نظم المتناثر من الحدیث المتواتر. فاس: مطبعة المولودیة.
  ۲۲. کنجی شافعی، محمد (۱۴۲۱ق). البیان فی أخبار صاحب الزمان. بیروت: دارالمحجة البيضاء.
  ۲۳. گلدزیهر، ایگناتس (۱۹۵۹). العقیدة و الشریعة فی الإسلام. ترجمه محمدیوسف موسی. بغداد: مکتبة المثنی.
  ۲۴. مسلم بن حجاج، (۱۴۱۲ق). صحیح مسلم. قاهره: دار الحدیث.
  ۲۵. آبری سبجستانی، محمد بن الحسین، (۱۴۳۰ق). مناقب الإمام الشافعی. بی‌جا: الدار الأثری.
25. Baghawī, H. & Shāfī'ī, N.D. *Maṣābiḥ Alsnh*. Cairo: Muhammad Ali Sabih.
26. Suyūṭī, J. N.D. *Al-Jāmi' al-Saghīr*. Beirut: Dar Al-kutub.
27. Abri Sajestani, Mohamad Ibn Al-hossein, (1430gh). *Managhīb Al-Imam Al-shafei*. N.P: Al-dar Al-asari.